

Het China van Matteo Ricci

Een pionier van Chinees-Europese uitwisseling

De jezuïetenpater Matteo Ricci gebruikte westerse wetenschap om door te dringen tot het hof van de Chinese keizer. Drie nieuwe biografieën verduidelijken zijn tactieken. Maar in hoeverre was er sprake van echte culturele uitwisseling tussen Oost en West?

door Thijs Weststeijn

D

De peetvader van de Italiaanse christendemocratie, Giulio Andreotti, legde in 1992 het premierschap neer – zijn derde, na een carrière waarin hij zichzelf herhaaldelijk vrijpleitte van banden met de maffia (zoals verbeeld in Paolo Sorrentino's film *Il Divo* uit 2008). Nu vond hij tijd om een biografie te schrijven. Hij koos als onderwerp van zijn boek een zestiende-eeuwse jezuïetenpater uit het provincie-stadje Macerata: Matteo Ricci.

Ricci (1552-1610) was een erudiete geestelijke, volleerd in de humaniora en de natuurwetenschappen. Ook was hij de eerste Europeaan die het klassieke Chinees beheerste en de Verboden Stad in Beijing betrad. Voor Andreotti verpersoonlijkte Ricci het summum van politieke sluwheid: intellectuele en sociale virtuositeit maskeerden een politieke agenda, het verkondigen van het enige ware geloof, waarmee hij doordrong tot het centrum van de macht in China.

‘Om verschillende redenen waren de jezuïeten op het juiste moment op de juiste plaats.’

Ricci's levensloop werkt magnetisch op biografen. Naast Andreotti's boek verschenen recentelijk zes levensbeschrijvingen, drie in het Engels, twee in het Italiaans en een in het Chinees. Dit heeft uiteraard te maken met de groeiende belangstelling voor Europees-Chinese relaties en hun geschiedenis. In tegenstelling tot de agressie die de kerstening van een groot deel van de wereld kenmerkte, beleefde China gedurende de zeventiende eeuw een respectvolle intellectuele uitwisseling. Ricci is het boegbeeld van deze ontwikkeling. Andreotti's voorkeur maant echter tot voorzichtigheid: hoeveel van Ricci's toenadering tot de Chinese cultuur was een façade, gedictieerd vanuit het Vaticaan?

In de huiskerk van de jezuïeten in Rome, 'Il Gesù', hangt Ricci's enige portret. De maker is de Chinese bekeerling You Wenhui, oftewel Manuel Pereira, zoals de jezuïeten hem doopten die hem de olievertechniek bijbrachten. Ricci is te zien in de kledij van een Chinese magistraat. Een volle grijzende baard en ondoorzichtige oogopslag, een gezicht als een masker. Wie was Matteo Ricci?

De hier besproken, in het Engels verschenen biografieën uit 2010 en 2011 zou-

You Wenhui, Portret van Matteo Ricci (1610), olie op doek, Chiesa del Gesù, Rome.

den samen een adequaat antwoord moeten geven op deze vraag. De drie volumes zijn grotendeels op dezelfde bronnen gebaseerd en overlappen elkaar aanmerkelijk. Wetenschapsjournalist Michela Fontana schreef *A Jesuit in the Ming Court*. Ronnie Hsia, bekend om zijn studies van de Europese Reformatie, noemde zijn boek *A Jesuit in the Forbidden City*. Mary Laven, als historicus gespecialiseerd in Italië, schreef *Mission to China*.

Het verhaal van de jezuïeten in China is een van de meer verheffende hoofdstukken uit de geschiedenis van de Europese expansie. Om de aan Luther en Calvijn verloren zielen te compenseren zocht de orde naar een andere oplossing dan de Europese Inquisitie: de miljoenen in Azië moesten maar eens kennis maken met Christus. Japan werd de eerste voltreffer. Franciscus Xaverius maakte met de godsdienst van het medelijden honderdduizenden bekeringen onder de laagste klas-

sen. Vervolgens was de beurt aan China, dat een ongelimiteerde markt voor potentiële kerstening leek te bieden. Deze was echter gesloten voor de buitenwereld.

De jezuïeten bouwden op het Portugese eilandje Macao, voor de Zuid-Chinese kust, een tropische versie van de kerk van de Gesù, versierd met Chinese draken en christelijke symbolen. Macao markeerde zo een buitengrens van Romes spirituele bereik (net als Antwerpen, waar een andere kopie van de Gesù werd geplaatst). Op het naburige eiland Shangchuan vond Xaverius de martelaarsdood. Zijn rechterarm, waarmee hij volksmassa's had gedoopt, werd in triomf naar Rome gebracht. Hoewel de relikwie velen in katholiek Europa inspireerde, werden slechts enkelen geselecteerd om oostwaarts te vertrekken. De uitverkorenen werden niet geacht ooit van hun reis terug te keren; slechts ongeveer de helft van hen kwam daadwerkelijk in Macao aan. Deze handvol westerlingen, die hun

MATTEO RICCI. A JESUIT IN THE MING COURT
door Michela Fontana (vert. Paul Metcalfe).
Rowman & Littlefield.
Lanham, MD 2011. 336 pag. € 36,95

A JESUIT IN THE FORBIDDEN CITY. MATTEO RICCI 1552-1610
door Ronnie Po-chia Hsia.
Oxford University Press. Oxford 2010.
386 pag. € 29,50

MISSION TO CHINA. MATTEO RICCI AND THE JESUIT ENCOUNTER WITH THE EAST
door Mary Laven.
Faber and Faber. Londen 2011.
304 pag. € 12,95

leven tot dan toe in schoolbanken en wetenschappelijke collecties hadden doorgebracht, moest dan nog beginnen aan het werk tussen de Chinese miljoenen.

Matteo Ricci legde de grondslag voor hun tactiek om door te dringen tot China, die berustte op een zestiende-eeuwse sociale obsessie. Dit was het concept 'decorum', dat werd aanbevolen in handelingen voor hovelingen en voor ieder die maatschappelijk succes ambieerde. Decorum hield in dat je je manier van spreken, je geschenken, kleding en algehele presentatie steeds opnieuw afstemde op het publiek dat je wenste in te palmen. Gehoorzamen aan dit principe besloot Ricci aan te sluiten bij wat de Chinezen verwachtten van een geestelijke uit het Westen. Hij schoor zijn hoofd kaal, trok de pij van een boeddhistische monnik aan en deed het voorkomen alsof de leer van Christus uit India afkomstig was. Wijselijk zweeg hij over lastige aspecten van het christendom zoals de kruisiging. Zijn eerste tekst in het Chinees was geen orthodox betoog maar een verzameling klassieke aforismen, *Over vriendschap*.

Al snel werd de jezuïetenresidentie in Shaozhou op het vasteland een wonderlijke multiculturele mix. Voordat Ricci het Chinees volledig beheerste, deed hij een beroep op zwarten om voor hem te tolken: de tweetalige kinderen van Portugese slaven en Chinezen in Macao. Ook zelf hielden de jezuïeten slaven uit India en Afrika (die door Ronnie Hsia overigens als 'assistenten' worden geportretteerd). Ze kregen gezelschap van enkele volledig Portugese opgevoede Chinese jongeren uit Macao en andere bekeerlingen. Voor aanknopingspunten in het uitgestrekte Rijk van het Midden zocht Ricci uiteindelijk zelfs contact met de inheemse

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Twenty Years of Excellence

Lustrumconferentie

dinsdag 2 oktober * 13.00 – 18.30 * KNAW

Waarom publiceren wetenschappers, en voor wie eigenlijk?

Er is een tijd geweest dat wetenschappers niet schreven, weigerden te schrijven. Thales en Pythagoras, grondleggers van de Griekse wiskunde, lieten geen geschreven bronnen na – waarschijnlijk hebben zij niets geschreven. Toch was het schrift, het gebruik van inscripties en symbolen, toen al eeuwenlang in zwang. Men leerde teksten vaak van buiten. Literacy was een vaardigheid van bureaucraten. Wetenschappers gaven de voorkeur aan mondelinge communicatie, aan orale kennisoverdracht.

Maarten Asscher * Rens Bod * Tineke Cleiren
* Jan Willem Duyvendak * Inger Leemans *
Sijbolt Noorda * Frits van Oostrom * Willem
Otterspeer * Kees Schuyt * Paul Wouters

Voor hedendaagse wetenschappers is publiceren nog steeds niet eenvoudig, maar er spelen nu heel andere zaken. Op dinsdag 2 oktober 2012 zullen een aantal ervaringsdeskundigen uit de sociale en geesteswetenschappen de vraag vanuit verschillende perspectieven belichten, en daarna onder leiding van Maarten Asscher met elkaar en het publiek in debat gaan.

Het programma wordt in de volgende ABC bekendgemaakt, en is vanaf eind maart te vinden op de websites van Amsterdam University Press en de KNAW. Meldt u alvast aan op: info@aup.nl onder vermelding van Lustrumconferentie AUP.

joodse gemeenschap in Kaifeng en informeerde hij naar de aanwezige moslims. De drie groepen, christenen, joden en moslims, werden in het Chinees onder één noemer, 'Huihui', geschaard.

Hoewel Ricci net als Xaverius enig succes had bij de lagere klassen, bleek al snel dat hij met zijn tactiek niet meer dan een miniem aandeel kon veroveren van China's religieuze markt. Door hun boeddhistische uiterlijk werden de jezuïeten gezien als een van de vele onbetekenende sektes. Ricci beseftte dat alleen een 'top-down'-benadering echt voor verandering zou kunnen zorgen. Hij richtte zich vanaf dat moment op de klasse van de literati, de geleerden en aristocraten die de leer van Confucius aanhingen. Getrouw aan het decorumprincipe paste hij zijn uiterlijk opnieuw aan. Nu droeg hij kostbare gewaden en liet hij zijn baard, tot ontzag van de inheemsen, groeien tot over zijn buik. Bovendien maakte hij zich het Guanhua-Chinees eigen, de taal van de magistraten. Terwijl andere missionarissen worstelden met het Kantonees dialect van Zuid-China, werd Ricci de eerste die zich zelfstandig door het keizerrijk kon bewegen. Hij meldde een Italiaanse vriend: 'Ik ben een Chinees geworden. Je zult wel zien dat in kleding, [...] erediens en alle uiterlijke zaken, we nu Chinezen zijn.' Niet zonder trots vertelde hij dat sommige inheemsen het met hem eens waren. Ook schreef hij:

Ik heb me onlangs overgegeven aan het leren van Chinees en ik kan je verzekeren dat het iets heel anders is dan Grieks of Duits. In het spreken is er zoveel dubbelzinnigheid dat veel woorden meer dan duizend dingen kunnen betekenen, en vaak is het enige verschil tussen het ene woord en het andere dat je ze hoog of laag uitspreekt volgens vier verschillende tonen. [...] Wat de letters betreft, je zou dit niet kunnen geloven, als je ze niet gezien en gebruikt had zoals ik. Ze hebben zoveel letters als er woorden en dingen zijn, zodat er meer dan 70.000 zijn, ieder voor zich weer anders en ingewikkeld.

In deze context bewees de opleiding van de jezuïeten haar kwaliteiten. Ignatius van Loyola, oprichter van de orde en patroonheilige van soldaten en docenten, had immers bepaald dat deze militante orde zich moest baseren op onderwijs. In de zestiende eeuw boden de jezuïeten het beste curriculum in letteren en wetenschap voor ambitieuze jongelui in Europa. In China kwam deze vooropleiding een eeuw lang wonderlijk goed tot haar recht. Om verschillende redenen waren de jezuïeten op het juiste moment op de juiste plaats.

Michela Fontana's biografie analyseert de betekenis van Ricci's wetenschappelijke werk voor zijn succes als missionaris. Met name astronomie kon een belangrijk hulpmiddel zijn voor de Chinese religieuze praktijk: astrologische constellaties bepaalden wanneer agrarische processen in gang werden gezet. De keizer, als Zoon des Hemels, werd gezien als enige bemiddelaar tussen de aarde en de hemellichamen. Om te kunnen suggereren dat zelfs de sterren aan zijn wil beantwoordden, was het essentieel dat hij over

precieze astronomische berekeningen beschikte. De jezuïeten bleken hiertoe beter in staat dan de Chinese hovelingen. Ricci werd daarom toegelaten tot het paleis en wist enkele zonsverduisteringen adequaat te voorspellen, die werden geduid als bevestiging van het mandaat van de keizer.

Ricci had ook de literaten iets te bieden. Een van hun grote wetenschappelijke hinderpalen was de zogenaamde 'examenhel': een toetsing van hun opleiding in een massale dagenlange ondervraging, de enige toegang tot de ambtenarij. Welnu, Ricci was net als zijn klasgenoten in Rome getraind in de klassieke geheugenkunst. Sinds de Oudheid hadden Europese redenaars hun betogen gememoriseerd door onderwerpen te associëren met voorwerpen in een imaginaire ruimte, het 'geheugentheater'. Ricci's visuele verbeelding maakte veel indruk op bevriende Chinese literaten: zonder moeite onthield hij vijfhonderd willekeurig geordende karakters en reciteerde hij poëzie achterstevoren. Zijn tweede tekst in het Chinees werd een verhandeling over de geheugenkunst.

'Ricci's visuele verbeelding maakte veel indruk op bevriende Chinese literaten: zonder moeite onthield hij vijfhonderd willekeurig geordende karakters.'

Dit traktaatje stond centraal in een invloedrijke analyse van Jonathan Spence, *éminence grise* van de Amerikaanse sinologie, die het beeld van Ricci lange tijd heeft bepaald: *Het geheugenpaleis van Matteo Ricci* (1983). Zowel Laven als Hsia zetten nu echter kanttekeningen bij Spences portret van de missionaris. Ze merken op dat de Europese geheugenkunst niet kon werken in China. De associatie van woorden met voorwerpen botste met het intrinsiek visuele element van de Chinese karakters: deze waren immers in veel gevallen ontstaan uit afbeeldingen van de dingen waarnaar ze verwezen. Ricci's verhandeling werd daarom geen succes.

De observatie dat Ricci's teksten en ambities niet strookten met de werkelijkheid is kenmerkend voor de hier besproken biografieën. Spences analyse stelde Ricci's eigen literaire metaforen centraal en betrok daarbij Shakespeare, Cervantes en zelfs beeldende kunst. In tegenstelling tot *Het geheugenpaleis* zijn de nu verschenen studies ouderwets positivistisch en negeren ze literaire en artistieke aspecten. Alle drie beogen ze een reconstructie van Ricci's werkelijke ervaringen in China. Laven stelt dat ze focust op 'emoties en menselijke relaties'. Ze verkiest rituelen en gebruiksvoorwerpen boven geschriften: 'We hebben een tastbaardere geschiedenis van de missie nodig, gegrond in het land en de mensen van China in plaats van te zweven in een sfeer van abstracties.'

Carlo Spinola, Kathedraal van São Paulo, Macao (1620-1627).

Zonder twijfel is Laven de best leesbare van de drie hier besproken auteurs, met een plastische, vaak humoristische stijl. Ze grossiert in fysieke details, zoals de procedure die moest leiden tot een bestaan als eunuch, als alles goed ging. Ook beschrijft ze de vele geschenken voor de keizer die Ricci's collega's in Europa bestelden, als onmisbare onderdelen van de rituelen in de Verboden Stad. Het is opvallend dat de missionarissen dikwijls voorwerpen kozen die leken op wat al in China te vinden was, zoals zijde. De jezuïeten wilden blijkbaar niet suggereren dat het Westen superieur was aan China, maar dat beide culturen op voet van gelijkwaardigheid met elkaar konden concurreren.

Zorgvuldig anticiperen op Chinese gevoeligheden was net zo essentieel bij wetenschappelijke uitwisseling. Fontana constateert dat de jezuïeten, wanneer ze westerse onderzoeksresultaten presenteren, het decorum adequaat toepasten. Ricci maakte bijvoorbeeld veel indruk met een wereldkaart van de Antwerpse geograaf Abraham Ortelius. Voor zijn Chinese publiek vervaardigde hij vervolgens een nieuwe versie, even gedetailleerd maar met China in het midden in plaats van Europa.

Uiteraard speelde dergelijke flexibiliteit een nog grotere rol in religieuze kwesties. Ricci begreep al snel dat hij met orthodoxie niet ver zou komen. Zo kneep hij een oogje dicht bij de Chinese voorouderverering: deze kon immers ook simpelweg als enthousiaste navolging van het Vierde Gebod (eert uw vader en moeder) worden geïnterpreteerd. Hij presen-

teerde het christendom niet als iets nieuws maar betoogde dat de Chinezen altijd al in een 'Heer des Hemels' hadden geloofd en dat ze slechts moesten inzien dat het katholicisme de meest adequate uitdrukking was van dit geloof. Zijn Chinese tekst *De ware betekenis van de Heer des Hemels* typeert Laven als 'een bijzonder slimme oefening in overtuigingskracht, die echter afhangt van het op handige wijze telkens verkeerd voorstellen van zowel het christelijke geloof als de godsdienst van de Chinezen'.

'Zorgvuldig anticiperen op Chinese gevoeligheden was essentieel bij wetenschappelijke uitwisseling.'

De nadruk van de jezuïeten op overeenkomsten tussen christendom en confucianisme staat bekend als 'accommodatie'. Ricci betoogde dat hij alleen door zich op een voor de Chinezen herkenbare manier te presenteren, hun beschaving van binnenuit kon veranderen. De accommodatiegedachte was echter ook een preek voor de Europese parochie. De vermeende christelijke elementen van de Chinese beschaving moesten de interesse van de missionarissen rechtvaardigen. Ricci's vergaande identificatie met de vreemde cultuur stuitte immers in Rome op kritiek. Ook in protestantse kringen

trok men de wenkbrauwen op, zeker toen Ricci's navolger Joachim Bouvet beargumenteerde dat alle details van de Chinese eredienst een christelijke grondslag hadden. Bouvet veronderstelde dat de daarvoor benodigde oudtestamentische kennis door een van Noachs zonen oostwaarts was gebracht. De Chinezen zelf waren in de loop der eeuwen de christelijke essentie van hun cultuur vergeten, zodat hier een belangrijke taak lag voor de missionarissen. Getraind als zij waren in complexe religieuze symboliek, zouden alleen zij in staat zijn de Chinese karakters te verklaren als gebaseerd op christelijke emblemen.

Voor de geschiedenis van de Chinese missie zelf is de kernvraag hoeveel de accommodatiegedachte bijdroeg aan een werkelijke toenadering tussen Oost en West. Laven constateert in deze context dat er opvallende overeenkomsten waren tussen vroegmoderne Europese religieuze praktijken en die in China, zoals het geloof in alchemie en medische wonderen. Het 'essentieel syncretistische' karakter van de Chinese godsdienst zou het bovendien mogelijk hebben gemaakt dat de Chinezen katholieke elementen zonder gemor overnamen. De auteur concludeert uiteindelijk dat Ricci's accommodatietactiek niet meer dan een uitvloeisel was van de flexibele omgang met religie die hij in China tegenkwam. Ze vraagt zich af 'wie eigenlijk wie bekeerde': 'de Europese priesters werden gedwongen om [...] de zwart-witte waarheden van christelijke theologie los te laten en binnen te treden in de veelzijdigere wereld van de Chinese godsdienst'.

Lavens fascinerende analyses van culturele parallellen reageren impliciet op de befaamde Franse sinoloog Jacques Gernet, de belangrijkste criticus van de accommodatiegedachte. Gernet betoogde dat de toenadering tussen christendom en Chinese filosofie vanaf de zestiende eeuw berustte op wederzijdse misvattingen. Deze misverstanden waren veranderd in de taal zelf, die, naar hij meende, het denken structureerde. Het oosterse en het westerse denken zouden zich langs twee fundamenteel onverenigbare lijnen hebben ontwikkeld omdat in het Chinees het werkwoord 'zijn', essentieel in de westerse filosofie, niet voorkomt. Berucht is Gernet's antwoord op de vraag of mensen niet overal hetzelfde zijn en het geloof in een scheppende God universeel is: *'Eh bien, non!'* Hij stelde dat Ricci zijn onbegrip van de Chinese godsdienst zelf niet kon beseffen. Beperkt door het mentale kader van de jezuïeten zou de missionaris het Chinese verzet tegen het katholicisme hebben geweten aan plaatselijk bijgeloof.

Toch is het onwaarschijnlijk dat Ricci zich geheel onbewust was van het probleem dat denken in taal is verankerd. Dit besef verklaart immers zijn niet aflatende pogingen om het Chinees onder de knie te krijgen. Zijn worsteling, en de reactie van Chinese tijdgenoten, komen naar voren in Hsia's studie. De auteur, geboren in Hong Kong en werkzaam in de Verenigde Staten, begeeft zich gemakkelijker dan Ricci zelf tussen de twee taal- en cultuurgebieden. Hsia heeft bovendien het grote voordeel boven Laven en Fontana dat hij niet eerder vertaalde Chinese

teksten kent. Hij presenteert veel nieuw bronmateriaal aangaande de Chinese literati en brengt daarmee het sociale web waarbinnen Ricci opereerde scherper in kaart.

Hsia concludeert dat Ricci in de interactie met het keizerrijk 'niet bepaald een heilige' was, en veeleer als een politicus handelde door de verschillende instituties en hun vertegenwoordigers te bespelen. Deze stelling bevestigt de eerder genoemde observaties over de sociale flexibiliteit waaraan Ricci de orthodoxie ondergeschikt maakte. Eigenlijk is decorum het impliciete thema dat de hier besproken publicaties verbindt: Laven verklaart Ricci's succes uit zijn gevoeligheid voor rituelen, Fontana benadrukt de plooibaarheid van zijn wetenschap.

Theorie en praktijk van het decorum vormen de rode draad in Ricci's Chinese activiteiten. Beheersing van decorum, vanaf de kleinste details in kleding en accessoires tot de juiste aanspreekvormen in een zakelijke transactie, behoort bovendien nog steeds tot de fijnzinnigheden van de Italiaanse cultuur. Het principe maakt duidelijk waarom de missionaris uit Macerata zo tot de verbeelding sprak van Giulio Andreotti, die drie ambts-termijnen in wisselende coalities overleefde en zelf niet vies van ideologische flexibiliteit moet zijn geweest.

Ten slotte verklaart Ricci's politieke plooibaarheid ook zijn reputatie in China. Na zijn dood werd hij een van de zeldzame constanten in de Chinese cultuurgeschiedenis van de afgelopen drie eeuwen. In Beijing is tegenwoordig, op de binnenplaats van een voormalige communistische school, zijn graf te bezoeken: een gebeeldhouwde draak omcirkelt het monogram van de jezuïeten. Hoewel antiek en buitenlands, overleefde de steen de kaalslag van de Culturele Revolutie. Zelfs de communisten, die korte metten maakten met China's oude beschaving, waardeerden de Italiaan die Chinees was geworden.

Thijs Weststeijn is freelance onderzoeker. In 2012 is hij werkzaam aan het Max-Planck-Instituut für Wissenschaftsgeschichte in Berlijn.

Overige literatuur

- Giulio Andreotti. *Un gesuita in Cina (1552-1610). Matteo Ricci dall'Italia a Pechino*. Rizzoli. Milaan 2001.
- Jacques Gernet. *Chine et christianisme. La première confrontation*. Gallimard. Parijs 1982.
- Lin Jinshui. *Li Madou yu Zhongguo [Matteo Ricci en China]*. Zhongguo shehui kexue chubanshe [Chinees Uitgeverij voor de Sociale Wetenschappen]. Beijing 1996.
- Francesco Occhetta. *Matteo Ricci. Il gesuita amato dalla Cina*. Elledici. Cascano Vica-Rivoli 2009.
- Filippo Mignini. *Matteo Ricci. Il chiosco delle fenici*. Il lavoro editoriale. Ancona 2004.
- Jonathan Spence. *Het geheugenpalais van Matteo Ricci. De missie van een jezuïet in China, 1552-1610* (vert. J. Groot). Elsevier. Amsterdam / Brussel 1987.